

De genade van (de rechts)staat

Herdenkingsrede Alkmaar Ontzet 8 oktober 2013

dr. Joost C.M. Cox.

Geachte heer burgemeester, geacht gemeentebestuur, geachte heer voorzitter en bestuursleden van de *8 oktober Vereniging Alkmaar Ontzet*, geachte aanwezigen,

Eind volgende maand start de nationale herdenking van 200 jaar Koninkrijk der Nederlanden onder het motto: “Nederland is jarig. 200 jaar. Vrij en verbonden door gelijke rechten en plichten!” In de periode november 2013 tot eind september 2015 zal deze belangrijke mijlpaal worden omlijst met tal van festiviteiten en herdenkingsactiviteiten. Maar waarom zouden we als burgers eigenlijk gaan feestvieren, en waarom ook zo lang? De reden dat de festiviteiten eind november starten is gelegen in de herdenking van het zonder meer historische moment dat er in 1813 weer een Oranje voet op Nederlandse bodem zette. Dat was ruim 18 jaar nadat de prinselijke familie bestaande uit de erfstadhouder prins Willem V en zijn gemalin Wilhelmina van Pruisen, samen met hun oudste zoon prins Willem Frederik, in 1795 vanuit Scheveningen het land was ontvlucht na de inval van de Franse troepen. Op 30 nov. 1813 landde de prins van Oranje, Willem Frederik, met het nodige gevoel voor symboliek op Scheveningen. Deze landing zal op overigens 30 nov. aanstaande worden nagespeeld met Huub Stapel in de rol van prins Willem Frederik. Enkele dagen na de landing, op 2 dec. 1813 aanvaardt de Prins in de Nieuwe Kerk te Amsterdam als ‘Soeverein Vorst der Verenigde Nederlanden’ het oppergezag maar uitdrukkelijk ‘onder waarborging eener wijze Constitutie’. Dan hebben we dus duidelijkheid over de start van de viering maar waarom wordt die dan pas op 26 sept. 2015 afgesloten? Dat is vanwege het feit dat Willem Frederik pas in sept. 1815 te Brussel wordt ingehuldigd als Koning der Nederlanden inclusief België op basis van een nieuwe grondwet. Daarmee ‘promoveert’ hij op dat moment dus van *Soeverein Vorst* tot *Koning*.

Vanwege deze redenen mag dit venster van onze nationale canon wijd worden opengezet! Vorig jaar opende koningin Beatrix haar, naar later bleek, laatste troonrede zelfs met een verwijzing naar dit jubileum. Zij zei toen: ‘Na een uiterst turbulente periode in ons land en overal elders in Europa, werden in 1813 de grondslagen gelegd voor een nieuw staatsbestel. Prins Willem Frederik, de latere koning Willem I, gaf bij zijn aankomst in Scheveningen een proclamatie uit. Daarin sprak hij niet alleen over de herwonnen vrijheid, maar ook over het grote belang van herstel van handel en welvaart. De notabelen die hem kort daarna het landsbestuur aanboden, benadrukten de veerkracht die op dat moment gevraagd werd van de hele samenleving’. Volgens de historicus Matthijs Lok sluit deze omschrijving in de troonrede ‘mooi aan bij het bestaande nationale beeld van ‘1813’ als het begin van het moderne Nederland en Willem I als schenker van ‘vrijheid’ aan de Nederlandse bevolking na de

‘turbulente’ periode van de Bataafse republiek (1795-1801) en de napoleontische tijd, die eindigde met de inlijving bij het Napoleontisch Keizerrijk (1810-1813)’, maar hij merkt vervolgens op: ‘Het klassieke nationale beeld van 1813 berust evenwel grotendeels op een mythe’.¹ Hij vindt bijvoorbeeld de kwalificatie van *bevrijding* van het Franse regime een anachronisme en wijst daarbij op de hoge mate van medewerking aan en vervlechting in het landsbestuur van de Nederlandse bestuurselite. Loks proefschrift draagt overigens de veelzeggende titel *Windvanen* naar de eigentijdse benaming van de gezagsdragers die soepel overschakelden van Franse tijd naar het Koninkrijk.² Verder wijst hij op het handelen van de in ballingschap levende stadhouderlijke familie in de periode 1795-1813 met als uitgangspunt dynastieke belangen, die niet noodzakelijkerwijs met Nederland hoefden te worden verbonden. Zo had de erfstadhouder Willem V in 1801 – nota bene onder druk van zijn zoon Willem Frederik – tegen een schadevergoeding afstand gedaan van zijn rechten op de Nederlanden. En Willem Frederik zelf boog voor Napoleon en kreeg in 1802 goedgunstig het bestuur over het zeer kleine Duitse vorstendom Fulda, dat hem in 1806 al weer werd ontnomen. In de woorden van Lok: ‘Zijn streven in deze periode lijkt vooral te zijn geweest om ergens in Europa een gebied te verkrijgen om te heersen, ongeacht waar dit gebied lag’.³ Dit zijn intrigerende historische aspecten.

Loks kritische benadering kreeg overigens een week later in NRC Handelsblad een repliek van de Leidse hoogleraar Henk te Velde, die opmerkte dat het ‘allemaal waar [is], dat 1813 geen echte ‘bevrijding’ was, maar dan kun je het nog steeds wel herdenken’.⁴ Te Velde wijst in zijn artikel ook op het belang van de voorafgaande periode: ‘Bijna alles wat er in 1813-1815 ontstond, bouwde voort op ervaringen van de voorafgaande periode, nadat de inval van de Franse legers de ontwikkeling van een moderne democratie in Nederland mogelijk had gemaakt’. Overigens hebben de Fransen in deze periode een enorme bijdrage geleverd aan de modernisering van Nederland: te weten de invoering van de *Code Napoleon* (het burgerlijk wetboek en de wetboeken van strafrecht, strafvordering en koophandel), de invoering van de Kamers van Koophandel, het Kadaster, de dienstplicht, een nieuw belastingstelsel, de huisnummering, de burgerlijke stand en het burgerlijk huwelijk, het decimale stelsel, de standaardmaten- en gewichten als de liter, de kilo en de meter, alsmede de oprichting van de Koninklijke Bibliotheek, het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, de Rijksmunt en de nationale *Konst-Galerij* (als voorloper van het Rijksmuseum). Deze nuttige zaken mogen overigens niet verhullen dat het ook een turbulente periode is geweest met forse kritiek op de Fransen die steeds meer geld opeisten en op de rekrutering voor de dienstplicht, die veel Hollandse jongens het leven heeft gekost in Franse dienst. Dit heeft met name in de periode 1806-1813 tot het nodige verzet geleid zoals Johan Joor in zijn proefschrift onder de titel *De Adelaar en het Lam* uitvoerig in beeld heeft gebracht.⁵

¹ Matthijs Lok, ‘Valse illusies van vaderlandsliefde bij herdenking van 1813’ in: *De Volkskrant* van 12/13 januari 2013 (Opinie&Debat).

² Matthijs Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)*, Amsterdam 2009.

³ Lok, ‘Valse illusies [...]’.

⁴ Henk te Velde, ‘Herdenk 1813 alleen als begin’ in: *NRC Handelsblad* van 19/20 januari 2013.

⁵ Johan Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)*, Amsterdam 2000.

Maar duidelijk is dat die nieuwe staat in 1813 niet door Willem I *ab ovo* (uit het ei, uit het niets dus) is opgebouwd, zoals de toenmalige Engelse ambassadeur opmerkte. Maar hoe stond de Nederlandse bevolking in 1813 eigenlijk tegenover alle turbulente ontwikkelingen: bestond er een nationale eensgezindheid over de nieuwe staat en het inhalen van de prins van Oranje?

Het begon allemaal op 19 okt. 1813. Op die dag leed Napoleon een grote nederlaag in de zogenaamde *Volkerenslag* bij Leipzig. De Franse troepen werden teruggedrongen tot de Rijn en de Nederlanden en al op 9 nov. bereikten de eerste Russische Kozakken het oosten van ons land, kort daarna gevolgd door Pruisische en Russische troepen. Tien dagen later stak de voorhoede van Kozakken de IJssel al over. Met het oog daarop hadden de Franse troepen en gezagsdragers zich al eerder uit Amsterdam en Den Haag teruggetrokken. Op de dag dat de Fransen Den Haag verlieten, 19 nov., riep het die dag aangetreden stadsbestuur uit dat het in naam van Oranje de banden verbrak met het gezag van de keizer. Gijsbert Karel van Hogendorp zette, als aanvoerder van een groep notabelen, diezelfde dag de ontwikkeling in gang om te komen tot een voorlopig landsbestuur, onder aanroeping van Oranje. Al op 21 nov. trad dit bestuur aan en begon ermee de lokale besturen onder druk te zetten om met de Fransen te breken en het Algemeen Bestuur te erkennen. Op 27 nov. was bekend dat de prins zou komen, terwijl op 1 dec. duidelijk werd dat de Pruisische en Russische bevelhebbers de herwonnen soevereiniteit zouden respecteren. Aldus kon op 2 dec. 1813 de prins tot *Souverein Vorst* worden uitgeroepen. Maar het zou nog tot maar liefst 23 april 1814 duren voordat de allerlaatste steden en stellingen door de Fransen waren ontruimd!

In het bijzonder lezenswaardige boek van Wilfried Uitterhoeve onder de titel ‘1813 – Haagse bluf’ staat de situatie beschreven zoals die was in 29 steden en streken tussen 8 nov. 1813 en mei 1814. Dat loopt uiteen van oproerigheid en factiestrijd, samenzwering en dubbel spel, ‘zwarigheid en vreesachtigheid’ tot een geruisloze overgang, en dat van Hoogeveen tot Den Helder.⁶ Hij noemt deze periode ‘De korte chaos van de vrijwording’ en spreekt dus nadrukkelijk niet van bevrijding. Uitterhoeve heeft ook de situatie in Alkmaar beschreven, zoals die zich voordeed tussen 17 nov. en 1 dec. 1813. En die is bijzonder interessant! Hier deed zich een scherpe strijd voor tussen de voorzichtige stadsbestuurders en de heersende gevoelens van de stedelingen, wiens vertegenwoordigers aandrongen op een breuk met de Franse tijd en een afscheidsviering met een oranje inslag. Hoofdrolspelers in Alkmaar waren de zittende machthebbers, met als ‘onbetwiste leider’ mr. Gijsbert Fontein Verschuur. Hij is een mooi voorbeeld van een ‘bestendig bestuurder’, die in zijn tijd dus ook wel als ‘windvaan’ werd aangeduid, zo soepel als sommigen meebewogen op de heersende bestuurlijke windrichtingen. Zo werd Fontein Verschuur in 1788 op 24-jarige leeftijd door erfstadhouder Willem V tot vroedschap in Alkmaar benoemd, in 1795 ambteloos burger, in 1803 weer lid van de raad, in 1806 wethouder, in 1808 door koning Lodewijk Napoleon benoemd tot burgemeester van Alkmaar, in 1811 door keizer Napoleon benoemd tot

⁶ Wilfried Uitterhoeve, *1813 – Haagse bluf. De korte chaos van de vrijwording*, Nijmegen 2013. Zie ook Diederik Aten, ‘Zonder of onder de Prins? Patriotten en orangisten’ in: D. Aten e.a. (red.), *Geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle 2007, p. 344-359.

onderprefect van het arrondissement Hoorn en vervolgens in 1815 door koning Willem I weer tot burgemeester van onze stad, welke functie hij tot zijn dood in 1838 zou bekleden.⁷

In Alkmaar is in 1813 Nanning van Foreest van Petten de ‘maire’ als op 17 nov. de tijding de stad bereikt dat er in Amsterdam een oproer gaande is tegen de Franse machthebbers. Dat leidt tot enige oproerigheid en voorzichtig vertoon van oranje linten in de stad. Van Foreest en Fontein Verschuier nemen meteen maatregelen: het tonen van de kleur oranje wordt verboden, de Nationale Garde gaat patrouilleren en ook de nachtwakers worden bewapend. Ook wordt de steun gezocht van de kaas- en turfdragers in het kader van de handhaving van de openbare orde. Maar het gist in de stad en dan met name onder de middenklasse met als aanvoerder de visafslager en gewezen officier van de schutterij Geldoph Adriaan de Lange, die de bevolking wil mobiliseren om het Franse juk af te werpen en zich voor Oranje te verklaren. Er volgen woelige dagen in de stad waarbij Van Foreest en Fontein Verschuier voorshands niet van wijken willen weten. Zij zijn ook voorzichtig vanwege de mogelijke dreiging van de nog altijd aanzienlijke Franse troepenmacht die in Den Helder gelegerd is onder admiraal VerHuell. Fontein Verschuier geeft die dagen zelfs een pak rammel aan een volksjongen die sarrend zingt: ‘De Heeren van de Sociëteit zijn hun mooie kussens kwijt’, gevolgd door een ‘Oranje Boven’. Maar op 26 nov. dringt een fors aantal boeren en schippers uit de omgeving bij de gezagsdragers aan op het luiden van de klokken en het hijsen van de driekleur met oranje wimpel, zoals die al overal rondom in de dorpen wapperen. Als men de Waagtoren afgesloten vindt, klimt schippersknecht Johannes Douwes met de vlag om zijn middel geknoopt buitenom naar boven! Gelukkig valt hij niet en hij hijst de vlag onder enorm gejuich van de aanwezige menigte. Spoedig daarna wapperen de vlaggen ook van het stadhuis en de Grote Kerk. Maar pas op 29 nov. gaat het bestuur van de stad dan eindelijk om. In overleg met het Algemeen Bestuur worden alle autoriteiten voorshands gehandhaafd in functie, ‘edoch op eene Hollandsche voet’.⁸ Op 30 nov. arriveren de eerste Kozakken in Alkmaar die hun kampement opslaan op de Paardenmarkt. Dezelfde stadsbestuurders herstellen de orde en arresteren en passant De Lange en sluiten hem op in het tuchthuis vanwege opruiing en verstoring van de openbare orde. Het dagelijks leven in Alkmaar herneemt vervolgens zijn gang met vrijwel dezelfde voormannen in een nieuwe staatkundige constellatie.

Wat zijn nu de belangrijkste verworvenheden die we aan deze ontwikkeling – de vestiging van de staat der Nederlanden en de instelling van de monarchie – hebben overgehouden, althans naar mijn inzicht? Dan staat bij mij met stip bovenaan de invoering van een Grondwet als basis voor de ontwikkeling van een rechtsstaat! Nu is het goed te constateren dat er niet in 1814 ‘uit het niets’ een tekst voor die eerste Grondwet ter tafel werd gebracht. De strijd tegen de Spanjaarden – met ons Alkmaars glorieus hoogtepunt in 1573 – leidde o.a. tot het opstellen en plechtig ondertekenen van de Unie van Utrecht in 1579, die wel beschouwd wordt als een eerste versie van onze latere grondwet. Maar pas in de jaren tachtig van de 18^{de}

⁷ Zie voor een uitgebreidere beschrijving van zijn ‘bestuurscarrière in overgangstijd’: J.H. Rombach, ‘Gijsbert Fontein Verschuier (1764-1838)’ in: *Alkmaarse silhouetten* (AHR V), Zutphen 1982, p. 109-137; J.C.M. Cox, *De Heeren van Alkmaar Regeerders en Regenten Vroedschap en Raad 1264-2005*, Alkmaar 2005, p. 26 en 27.

Fontein Verschuier werd in 1822 door Willem I in de adelstand verheven.

⁸ Uitterhoeve, *1813 – Haagse bluf*, p. 171.

eeuw wordt er hier serieus nagedacht over een constitutie. Een ontwikkeling die dan nog overal ter wereld moet plaatsvinden – als vroegste voorbeeld geldt de ‘*Constitution*’ van de VS van 1787 hoewel de grondwet van de Republiek San Marino van 1600 toch echt de oudste is.

Het denken over een grondwet kwam met name voort uit de strijd van behoud versus vernieuwing tussen regenten en patriotten. Mede als gevolg van de dramatisch verlopen ‘Vierde Engelse Oorlog’ in de jaren 1780-1784 is de Republiek als handelsnatie, in de internationale politiek en als militaire macht niet langer een factor van betekenis. Tijdens die crisisperiode traden kritische burgers – de patriotten – naar voren als een nieuwe politieke groep die tot dan toe geen rol speelde in het landsbestuur noch in het stedelijk bestuur. Zij beschouwden erfstadhouder prins Willem V als een soort dictator en de meeste regenten als zijn stromannen, die in hun ogen zichzelf konden bevoordelen en bevoorrechten op kosten van de gemeenschap. Op 26 sept. 1781 verscheen illegaal en anoniem het patriottisch pamflet ‘Aan het volk van Nederland’ – naar later bleek van de hand van Joan Derk baron Van der Capellen tot den Pol – waarna de politieke discussie volop losbrandde tussen de aanhangers van Oranje en de patriotten. Het leidde tot een ware pamflettenstrijd: een lawine van tijdschriften [...], losse blaadjes en spotprenten rolde over het land (zoals het in de *Canon van Nederland* staat beschreven). In die strijd deed zich een opmerkelijk feit voor: de ontwikkeling van een nationaal gevoel. Steeds meer mensen zagen zich tevens als burger van het vaderland, en niet alleen als inwoner van eigen stad of streek.

Het jaar 1795 vormt het begin van een belangrijke overgangsfase in de staatkundige ontwikkeling van ons land. Op basis van de al eerder ontwikkelde plannen van de patriotten komt een hervorming van maatschappij en openbaar bestuur op gang. Door deze zg. ‘Bataafse Omwenteling’ maken de inwoners van Nederland eigenlijk vrij plotsklaps de overstap naar een moderne staat, die als zodanig gekenmerkt wordt door een politiek centrum als hoogste en centrale gezag. Kenmerken zijn verder dat de rechtsvorming als monopolie bij de overheid terecht komt en er gaandeweg ook een centraal en gespecialiseerd ambtenarenapparaat tot stand komt. Allemaal zaken die in de volstrekt gedecentraliseerde Republiek eeuwenlang ondenkbaar of in ieder geval volstrekt onhaalbaar waren vanwege de sterke neiging tot particularisme, terwijl overal elders – van Frankrijk tot Zweden, en van Spanje tot Engeland – deze centraliserende en moderniserende ontwikkelingen zich al sinds lang voordeden. In de periode 1795-1813 worden de stappen gezet van een statenbond naar de eenheidsstaat. Het zijn nu de opposanten van het oude bestel die een nieuwe staatsvorm moeten opbouwen. En zo eensgezind als men tegen Oranje en de regenten was, zo verdeeld is men over de richting die het op moet. Uiteindelijk zijn het de radicale patriotten, die voorstander van de eenheidsstaat zijn, die op 22 jan. 1798 met Franse steun een staatsgreep plegen. Vervolgens wordt in korte tijd de ‘*Staatsregeling voor het Bataafsche Volk*’⁹ opgesteld die op 1 mei 1798 wordt afgekondigd en in werking treedt. Deze Staatsregeling geldt als de eerste Grondwet van ons land, geschreven naar Frans voorbeeld. Hiermee werden de grondslagen van de

⁹ Bestaande uit 72 Algemeene Beginselen en Burgerlijke en Staatkundige Grondregels, verder 308 artikelen, 5 Reglementen en 9 additioneele artikelen.

Nederlandse rechtsstaat gelegd, waaronder de fundamentele vrijheid van godsdienst, vergadering en drukpers, alsmede de staatsrechtelijke eenheid van de Nederlandse provincies.

Na het vertrek van de Fransen krijgt een grondwetscommissie onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp opdracht een ontwerp voor te leggen. Eind maart 1814 wordt deze ontwerpgrondwet aangenomen door de *Groote Vergadering* van het *Soeverein Vorstendom der Vereenigde Nederlanden*. Terzijde: de Staten-Generaal bestaan dan uit slechts één kamer... Pas een jaar later, in aug. 1815, komt het Koninkrijk der Nederlanden tot stand vanwege de vereniging met België, inclusief een nieuwe grondwet (en een Staten-Generaal bestaande uit twee kamers).¹⁰ Zo is er in de overgangperiode van slechts 20 jaar tussen het failliet van het ancien regime in 1795 en de instelling van het koninkrijk in 1815 een fundamentele ontwikkeling op gang gekomen van het zoeken naar een nieuwe, eigentijdse staatsvorm.

Dat dit heeft geresulteerd in de instelling van een constitutionele monarchie – aan welke staatsvorm ook onze grootste staatsman Thorbecke de voorkeur gaf boven een republiek¹¹ – en vooral in een stabiele rechtsstaat is een groot goed. En dit vormt steeds weer een actueel thema, vooral als die rechtsstaat onder druk komt te staan door andere belangenafwegingen van overheidswege. Recent benoemde de Tilburgse hoogleraar bestuurskunde, Paul Frissen, dit in een interview met de Volkskrant als volgt: ‘...de staat is een nare institutie. Ik hou erg van de staat maar hij is wel naar. [...] Omdat hij mij mag doodschieten, omdat hij mij gevangen mag zetten en omdat hij van mij mag stelen. Ik vind het goed dat hij dat mag – landen waar die dingen niet zijn voorbehouden aan de staat zijn geen fijne landen –, maar juist omdat hij dit mag, moet hij zichzelf wel klein houden, sterk gecontroleerd worden en het moet hem verboden worden op grote schaal in het leven van zijn burgers te snuffelen’.¹² In een rechtsstaat is niet alleen de burger maar ook de staat zelf en de overheid aan het recht onderworpen, dat aldus een bescherming voor de burger biedt tegen een misbruik van overheidsmacht. De waarborgen van de rechtsstaat zijn voor alle burgers gelegen in de volgende beginselen: de constitutie, de voorafgaande rechtsregel, de scheiding der machten (*trias politica*), een onafhankelijke rechterlijke macht en de grondrechten.

In juli 1913 vierden de Alkmaarders het eerste eeuwfeest met een uitgebreid, tweedaags feestprogramma; o.a. zongen toen 500 dames en heren op het Waagplein een speciaal gecomponeerde feestcantate met de titel ‘*Herontwaking*’, waarin een strofe voorkomt met de heroïsche tekst:

*Burgers, onverdeeld bij 't strijden,
Helden in 't gevecht.
Kleine schare, groot in 't lijden,
Voor haar goede recht.*

¹⁰ Zie voor een uitgebreide beschrijving: Niek van Sas en Henk te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer 1998.

¹¹ J.R. Thorbecke, ‘Narede’ in: *Parlementaire redevoeringen*, 6 dln. 1870: ‘De republiek vleit de menigte, die in den staat niets meer ziet dan rechten en belangen van individus’.

¹² Paul Frissen, ‘De burger piept een eind weg’ (interview) in: *De Volkskrant* (Vonk) van 7 sept. 2013.

Zo'n houding hebben de Alkmaarders ook in 1573 getoond in hun strijd voor vrijheid en recht. En ook in onze tijd is het een groot goed te leven in vrijheid, in een rechtsstaat. Ik rond af: in 2015 bestaat het koninkrijk 200 jaar en ingaande dat jaar fuseren Alkmaar, Graft-De Rijk en Schermer tot een nieuwe gemeente Alkmaar. Vormt dit wellicht aanleiding voor een bescheiden officiële herdenking van 200 jaar koninkrijk in verbinding met de start van deze dan 'jongste' gemeente van Nederland? Het is het overwegen waard!

Ik dank u voor uw aandacht.